

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 1, No.57, Spring 2023

Received: 2022-08-15

Accepted: 2022-11-05

Rereading the Narrative of “the Liberation of Hormuz” Based on the Historical Text in Persian

Hamid Asadpour*

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University,
Bushehr, Iran
asadpour22@gmail.com

Ali Akbar Kajbaf

Full Professor, History Department, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
kajbaf@ltr.ui.ac.ir

Hossein Eskandari

Ph.D. in the History of Islamic Iran and a researcher in history, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
eskandari.h76@gmail.com

Abstract

One of the important issues of the Safavid period is their challenges with foreigners, such as the Portuguese, in the Persian Gulf. The Portuguese domination over the Persian Gulf led to some effects regarding economic and social life in this region and destruction of free trade. The Portuguese rulling, which lasted for more than a century, finally ended during the reign of Shah Abbas I. One of the important issues in ending the Portuguese domination over these areas and especially on Hormuz Island was the British role, which has been exaggerated by some Western historians. These battles are considered the most important reason for the defeat of the Portuguese. This research was based on rereading and analysis of this premise by relying on Iranian traditions. The basic question was whether the quality and role of the government and Iranian forces in the liberation of Hormuz had been specified in important Persian texts and traditions for this battle. It seemed that the role and Iranian forces in liberating Hormuz was much greater than that of the British according to Persian historical texts and especially poems. In this research,

*Corresponding author

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

[10.22108/jhr.2022.133280.2343](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.133280.2343)

[20.1001.1.20086253.1402.15.1.1.4](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.133280.2343)

this issue was investigated through an analytical-descriptive method.

Introduction

The history of the coastal and post-coastal regions of the Persian Gulf is one of the subjects which has received less attention in the sources of the Safavid period. The lack of the Safavid navy to play a role in these regions on the one hand and the absence of the Safavid kings on the other hand were two important factors. In addition, the presence of powerful enemies, such as the Uzbeks and the Ottomans, caused the sources of the Safavid era not to be much focused on the events of these regions since they dealt with the events in which the Safavid court and especially the kings had played an important role. In this period, the main focus of the Safavid court was on the eastern and western regions of Iran and the conflicts with the Uzbek and Ottomans with an attempt to repel the invasion of these two Sunni Muslim powers. The failure of the Safavid sources to address this issue caused many ambiguities to be raised about the events of the mentioned areas. One of the important issues in this field was the presence of the Portuguese and their control over the social and especially commercial affairs of the areas. The long-term rule of this colonial force was one of the reasons why Safavid historians did not deal with the issue of the Persian Gulf. This domination finally ended with the actions of Imam Qali Khan, the ruler of Fars during the time of Shah Abbas I. The British also played a role in ending the Portuguese rule. However, the quality of their presence in these battles was narrated differently by Western historians and in some Iranian sources. This research made an attempt to explain the role of the British and Iranian forces in the battle against the Portuguese based on Iranian traditions. The basic question of this research was how the quality and role of the British and Iranian forces in the battle against the Portuguese was presented in Persian texts. The second question was what the consequences of the British presence in these battles were. It seemed that the role and effectiveness of Iranian forces in liberating Hormuz were much greater than those of the British and the ruler of Fars, while no accurate assessment of the strength and power of the native forces of these areas had been made according to Persian historical texts and especially poems. The role of the British in this battle made them more and more present in the future of the Persian Gulf and gave them privileges and exemptions. So far, some studies have dealt with this issue in a very brief way (Vothoqi and Habibi, 1387, 18). Most of the researches were based on the idea that the British forces freed Hormuz from the Portuguese rule and assigned a very small role of the Iranians in this battle. Like Western historians, many Iranian historians had pointed out the essential role of the British in this battle, which had caused most historians to only retell the western traditions in this matter.

Materials and Methods

In this research, the mentioned subject was examined by using library sources and an analytical-descriptive method and referring to various sources, especially Persian poems. Using various sources of the Safavid era, the roles of the Iranians and the British in liberating Hormuz from the Portuguese rule were analyzed.

Discussion, Results, and Conclusion

The Portuguese influence and domination on the coasts of the Persian Gulf and the Sea of Oman, especially the island of Hormuz, led to their monopoly of trade in these areas, disappearance of free trade, and the increasing militarization of the Persian Gulf. This influence and domination of the Portuguese ended with the cooperation of the Safavid and British forces during the reign of Shah Abbas. The ruler of Persia allied with the British without carefully examining the strength of the indigenous forces on the shores of the Persian Gulf, as well as the strength of the Portuguese forces. Although the British took part in the battle against the Portuguese and the conquest of areas, such as Qeshm and Hormuz islands, their role and presence were very small and insignificant. Western sources had described this presence and role with an exaggeration and given the least attention to the role to the Iranians, while the Arab and non-Arab forces native to the shores and back shores of the Persian Gulf played the main role in the defeat of the Portuguese. However, the low presence of British forces in these battles caused more of them to enter the Persian Gulf. It also led to the conclusion of contracts by the Safavid government with them, in which capitulation could be observed and through which exemptions were granted to them. Upon ending the rule of the rulers of Hormuz,

the Safavid rule opened the way to riots and separatism in areas, such as Oman, which were previously ruled by the rulers of Hormuz. The Safavids could consolidate their dominance over these areas with the help of the rulers of Hormuz.

Keywords:

Hormoz, Great Britain, Persian Gulf, Portugal, Safavid

References:

Farsi and Arabic

1. Asadpour, H. (2008). *The Economic and Political History of the Persian Gulf in the Afsharid and Zandid Eras*. Tehran: Institute for Research and Development of Humanities.
2. Asadpour, H. and Eskandari, H. (2019). *Iranian Army in the Safavid Period*. Tehran: Negarestan-e Andisheh.
3. Afoushteh-i-Natanzi, Mahmoud ibn Hedayatullah (1994). *Neqawa al-Athar*. Edited by Ehsan Ishraqi. Tehran: Elmi and Farhangi Publications.
4. Iqbal, A. (1949). *Studies on Bahrain, the islands and coasts of the Persian Gulf*. Tehran: National Council Publishing House.
5. Al-Khaledi, A. (2011). *Alsaltanat al-Jabriya fi Najd va Sharq al-Jazeera al-Arabiya, Tabe Alola*. Beirut: Al-Dar al-Arabiya Lelmosouat.
6. Elahi, H. (1992). *The Persian Gulf and its problems*. Tehran: Qom Publishing House.
7. Bahar, M. (1976). *The Heritage of Colonialism*. Tehran: Amir Kabir Publishing House.
8. Tavernieh, J. B. (1987). *Tavernieh Travelogue*. Translated by Abu Torab Nouri. Tehran: Sana'ie Publishing House.
9. Turkman, E. B. (2011). *Tarikh Alam Aray-e Abbasi*. Vol. 2, Edited by Farid Moradi. Tehran: Negah Publishing House.
10. Janabdi, M. B. (1999). *Ruzah al-Safawieh*. With the efforts of Gholamreza Tabataba'ie Majd. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Publications.
11. *Jangnameh Keshm and Jeronnameh* (2005). Edited by Mohammad Baqer Vosouqi and Abdol Rasul Khairandish. Tehran: Miras-e Maktub Publication.
12. Hafeznia, M. R. (2011). *Persian Gulf and the strategic role of the Strait of Hormuz*. Tehran: SAMT Publishing Center.
13. Hamidsalman, M. (2001). *Al-Ghazvo al-Bortaghali le-Jonoub-e Alarabi va al-Khalij Fi sl-Fetrah ma Beyn-e (The Portuguese between 1507-1525)*. Emirates: Markaz-e Zayed va Altore valtariikh.
14. Khand Mir, Ghiyathuddin (1353). *Habib al-Siar*. Edited by Mohammad Debirsiyaghi. Tehran: Khayyam Publishing House.
15. Ross, L. (1991). *Ottoman Periods*. Translated by Parvaneh Sattari. Tehran: Kahkashan Publishing House.
16. Rain, I. (1977). *Iranian Seafarers*. Tehran: Javidan Publication.
17. Ramezani, A. (1999). *Historical Treaties of Iran*. Tehran: Tarfand.
18. Romelu, Hasan Beyg (1978). *Ahsan al-Tawarikh*. Edited by Abdul Hossein Nava'ie. Tehran: Babak Publishing House.
19. Zakarya Qasem, Jamal (1981). *Al-Oza-e al-Syasya Fi al-Khalij Aban al-Ghazve al-Bortaghali*. Rasalkhaymeh: Markaz-e al-Derasat Valvasayeq Aldivan.
20. Shirley, A. *The Shirley brothers' travel book (1999)*. Translated by Avans, with the effort of Ali Dehbashi. Tehran: Beh Didid.
21. Samarqandi, Kamal al-Din Abd al-Razzaq (1974). *Matlao al-Saadin va Majma al-Bahrin*. By Abdul Hossein Nava'ie. Tehran: Tahuri.
22. Saivori, R. (1995). *Safavid Iran*. Translated by Kambiz Azizi. Tehran: Markaz.
23. Chardin, J. (1966). *Chardin's travel book*. Translated by Mohammad Abbasi. Tehran: Amir Kabir Publishing House.
24. Shirazi Lari, R. (2010). *Sharafnameh*. Corrected by Mohammad Baqer Vosouqi. Tehran: Islamic Council Documents Center.
25. Abdul Amir Amin (1991). *Britain's interests in the Persian Gulf*. Translated by Ali Rajabi Yazdi. Tehran: Amir Kabir Publishing House.

26. Isa Amin (1966). *Tarikh al-Bortaghaleen fi al-Khalij al-Farsi*. Bahrain: Moasseseh Ayam al-Sehafeh va al-Tebae va al-Nashr.
27. Falsafi, N. (2011). *Life of Shah Abbas I*. Vol. 2. Tehran: Negah Publishing House.
28. Falsafi, N. (1963). *Iran's foreign policy during the Safavid era*. Tehran: Kotob-e Jibi Publishing House.
29. Flor, W. (1977). *The first ambassadors of Iran and the Netherlands*. Translated by Abu Torabian. Tehran: Tahori Publishing House.
30. Figueira, D. G. da S. (1984). *Figueira's travel book*. Translated by Mohammad Saeedi. Tehran: Not Published.
31. Katbi, S. A. (1979). *Merat al-Mamalek*. Translated by Mahmoud Tafazzoli. Tehran: Farhang-e Iran Publishing House.
32. Kelly, B. J. and Saivori, R. (1998). *The Persian Gulf from the ancient period to the end of the 18th century*. Translated by Hasan Zanganeh. Qom: Hamsayeh Publishing House.
33. Lorimer, J. J. (1992). *Dalil al-Khalij, al-Qesmo al-Sani, al-Jaz al-Aval*. Qatar: Maktabatol Amir al-Dogeh al-Qatar.
34. Manjam Yazdi, Mulla Jalal al-Din Muhammad (1987). *Tarikh Abbasi*. Corrected by Saifullah Vahidnia. Tehran: Vahid Publishing House.
35. Nizami, Gh. H. (2013). *The Role of Basra and the Ports of the Persian Gulf in Iran-Ottoman Relations*. Bushehr: Bushehr Publishing House.
36. Nava'ie, A. H. and Ghafari, A. Q. (2011). *History of Political, Social, Economic, and Cultural Developments of Iran in the Safavid Period*. Tehran: SAMT Publication.
37. Nava'ie, A. H. (1981). *Historical Documents and Correspondences of Iran from 1105 to 1138*. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
38. Nava'ie (1984). *Historical Documents and Correspondences of Iran from 1105 to 1135*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
39. Nava'ie (1998). *Iran's political and economic relations during the Safavid era*. Tehran: SAMT Publishing House.
40. Vosouqi, M. B. (2013). *History of Persian Gulf and Neighboring Countries*. Tehran: SAMT Publishing House.
41. Vosouqi, M. B. (2010). *The history of ethnic migration in the Persian Gulf*. Shiraz: Daneshnameh Fars.
42. Vosouqi, M. B. and Habibi, H. (2007). *Historical, political, and social review of Bandar Abbas documents*. Tehran: Iranology Foundation.
43. Wilson, A. (1987). *Persian Gulf*. Translated by Mohammad Saeedi. Tehran: Elmi and Farhangi Publications.
44. Hawley, D. (1998). *The Persian Sea and the Reconciled Lands*. Translated by Hassan Zanganeh, Qom: Hamsayeh.
45. Asadpour, H. (2012). *"The National Movement of the Ports and Islands of the Persian Gulf against the Portuguese Occupiers"*. Tehran: Book of History and Geography, No. 179.
46. Jalali, N. (2007). *"Religious missionaries in Safavid Iran"*. Collection of Essays on the Persian Gulf, edited by Mohammad Baqer Vosouqi. Tehran: Humanities Research and Development Center.
47. Qaem Maghami, J. (1990). *"Persian, Arabic, and Turkish documents in the Portuguese archive about Hormuz and the Persian Gulf"*. Collection of Essays on the Persian Gulf, Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
48. Qaem Maghami, J. (1975). *"The Hormuz Issue in Iran-Portugal Relations"*. *Journal of Historical Studies*, Vol. 54, pp. 215-169.

English sources

49. Aqil, K. (2000). *The United Arab Emirates (600 AD to the present)*. U. A. E, Dubai: Gulf Book Center.
50. Blow, D. (2009). *Shah Abbas*. London.
51. Barbusa, D. (1866). *A Description of the coast of Africa and Malbar*. Translated by Henry and Stanley, London.

فصل نامه علمی پژوهش های تاریخی
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و نهم، دوره جدید، سال پانزدهم
شماره اول (پیاپی ۵۷)، بهار ۱۴۰۲، ص ۱۶-۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۵/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۱۴

مقاله پژوهشی

بازخوانی روایت آزادسازی هرمز با تکیه بر متون تاریخی به زبان فارسی

حمید اسدپور*، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

asadpour22@gmail.com

علی اکبر کجباف، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

kajbaf@ltr.ui.ac.ir

حسین اسکندری، دکترای تخصصی تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

eskandari.h76@gmail.com

چکیده

یکی از موضوعات مهم دوره صفویه، چالش های آنان با بیگانگان در خلیج فارس، مانند پرتغالی هاست. تا پیش از ورود استعمارگران به خلیج فارس، این شاهراه مهم تجاری، محل مبادلات آزاد اقتصادی و کانونی برای مبادلات تجاری اقوام و ملل مختلف بود. تسلط پرتغالی ها بر خلیج فارس، باعث رکود حیات اقتصادی و اجتماعی اهالی این منطقه و از بین رفتن تجارت آزاد شد. سلطه پرتغالی ها که بیش از یک قرن به طول انجامید، سرانجام در زمان شاه عباس اول خاتمه داده شد. یکی از مسائل مهم در خاتمه بخشیدن به تسلط پرتغالی ها بر این نواحی و به ویژه درباره جزیره هرمز، نقش بریتانیاست که از سوی برخی مورخان غربی، بسیار مبالغه آمیز مطرح شده است. این مسئله به صورتی است که برخی مورخان حضور نیروهای بریتانیا را در این نبردها، مهم ترین عامل شکست پرتغالی ها قلمداد کرده اند. این پژوهش، بازخوانی و تحلیل این پیش فرض، با اتکا به روایات ایرانی است. سؤال اساسی آن است که کیفیت و نقش نیروهای بریتانیایی و ایرانی در آزادسازی هرمز، در روایات و متون مهم فارسی مربوط به این نبرد چگونه مطرح شده است؟ به نظر می رسد که با توجه به متون تاریخی فارسی و به ویژه آثار منظوم، نقش و اثرگذاری نیروهای ایرانی در آزادسازی هرمز بسیار بیشتر از انگلیسی ها بوده است. در این پژوهش با روش تحلیل توصیفی، این موضوع بررسی شده است.

واژه های کلیدی: هرمز، بریتانیا، خلیج فارس، پرتغال، صفوی.

* نویسنده مسئول

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

doi [10.22108/jhr.2022.133280.2343](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.133280.2343)

[20.1001.1.20086253.1402.15.1.1.4](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.133280.2343)

مقدمه

تاریخ مناطق کرانه‌ای و پس‌کرانه‌ای خلیج فارس، از جمله موضوعاتی است که کمتر درخور توجه منابع دوره صفویه قرار گرفته است. فقدان نیروی دریایی صفویه برای ایفای نقش در این مناطق از یکسو و از سوی دیگر حضورنداشتن شاهان صفوی در این مناطق و همچنین وجود دشمنان قدرتمندی مانند ازبکان و عثمانی، باعث شده است که منابع عصر صفوی به حوادث این مناطق توجه چندانی نکنند؛ زیرا این منابع به حوادثی توجه کرده‌اند که دربار صفوی و به‌ویژه پادشاهان در آنها، نقش اساسی ایفا کرده‌اند. در این دوره عمده توجه دربار صفوی به مناطق شرقی و غربی ایران، درگیری با ازبکان و عثمانی و دفع تهاجم این دو قدرت مسلمان اهل سنت معطوف بود. توجه نکردن منابع صفویه به این حوزه، باعث شده است که ابهامات فراوانی درباره حوادث این نواحی مطرح شود. یکی از مسائل مهم در این حوزه، حضور پرتغالی‌ها و تسلط آنها بر امور اجتماعی و به‌ویژه تجاری این نواحی است. سلطه طولانی مدت این نیروی استعمارگر نیز یکی از دلایل توجه نکردن مورخان صفوی به مسئله خلیج فارس است. این تسلط سرانجام در زمان شاه‌عباس اول و با اقدامات امام‌قلی‌خان، حاکم فارس، خاتمه گرفت. در خاتمه بخشیدن به سلطه پرتغالی‌ها، انگلیسی‌ها هم نقش داشته‌اند که کیفیت حضور آنان در این نبردها از سوی مورخان غربی و برخی منابع ایرانی به صورت متفاوتی روایت شده است. این پژوهش کوششی برای تبیین نقش انگلیسی‌ها و نیروهای ایرانی در نبرد علیه پرتغالی‌هاست که با تکیه بر روایات ایرانی بررسی شده است. سؤال اساسی این پژوهش آن است که کیفیت و نقش انگلیسی‌ها و نیروهای ایرانی در نبرد علیه پرتغالی‌ها در متون فارسی چگونه مطرح

شده است؟ همچنین حضور انگلیسی‌ها در این نبردها چه پیامدهایی را به دنبال داشته است؟ به نظر می‌رسد که با توجه به متون تاریخی فارسی و به‌ویژه آثار منظوم، نقش و اثرگذاری نیروهای ایرانی در آزادسازی هرمز بسیار بیشتر از انگلیسی‌ها بوده است و حاکم فارس بدون برآورد دقیقی از قدرت و توان نیروهای بومی این نواحی و همچنین قدرت پرتغالی‌ها، به همکاری با انگلیسی‌ها روی آورد. نقش انگلیسی‌ها در این نبرد باعث حضور هرچه بیشتر آنان در آینده خلیج فارس و واگذاری امتیازات و معافیت‌هایی به آنان شد. تاکنون در برخی پژوهش‌ها به شکل بسیار مختصری این موضوع بررسی شده است (وثوقی و حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۸). بیشتر تحقیقات متکی بر این اندیشه شکل گرفته است که نیروهای بریتانیا باعث آزادسازی هرمز از سلطه پرتغالی‌ها شده و نقش بسیار اندکی را برای ایرانیان در این نبرد قائل شده‌اند؛ چنان‌که بسیاری از مورخان ایرانی نیز مانند مورخان غربی در این باره به نقش اساسی انگلیسی‌ها در این نبرد اشاره کرده‌اند (نوایی، ۱۳۹۰: ۲۰۷ و فلسفی، ۱۳۹۱: ۹۲۲-۹۱۸ و فلسفی، ۱۳۴۲: ۱۳۹). فقر منابع مهم تاریخی درباره خلیج فارس دوره صفوی نیز از جمله دلایلی است که باعث شده است تا بیشتر مورخان، تنها روایات غربی را در این باره بازگو کنند.

پرتغالی‌ها و خلیج فارس

در اوایل دوره صفویه، استعمارگری به نام پرتغال تلاش داشت تا بر مناطق وسیعی از مشرق‌زمین سلطه یابد. آنان با استفاده گسترده از سلاح‌های آتشین، آشنایی کامل با قطب‌نما و بهره‌بردن از کشتی‌های مدرن‌تر، به‌عنوان پیش‌قراولان تجارت در اقیانوس‌ها شناخته و با دوردن جنوب آفریقا، راهی هند شدند (بهار، ۱۳۵۵: ۲۴۲). از سال ۱۵۰۹ ق. دریانوردی

پرتغالی به نام آلبوکرک، طرح خود را مبنی بر سلطه بر نواحی تجاری مشرق‌زمین، به پادشاه پرتغال عرضه کرد. با پذیرش این طرح، پرتغالی‌ها برای سلطه بر این نواحی راهی مشرق‌زمین شدند (وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۷۹). آنان ابتدا با انگیزه‌های مذهبی به همراه انگیزه‌های تجاری، برخی مناطق را تصرف کردند؛ زیرا از زمان جنگ‌های صلیبی به بعد، این تفکر در اروپا رواج یافته بود که مملکتی نصرانی در قلب اسلام و بین چین و آفریقا واقع است و تلاش‌های آنان برای سلطه بر چین مملکتی بود (حمید سلمان، ۲۰۰۱: ۲۵). قدرت پرتغالی‌ها و تسلط آنان بر شاهراه‌های تجاری چین بود که خود را خداوند فتح و کشتیرانی و تجارت می‌نامیدند و پاپ هم این لقب را برای آنها تصویب کرد (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۲۴). فقدان اتحاد و انسجام بین قدرت‌های بزرگ جهان اسلام مانند صفویان، عثمانی و گورکانیان هند نیز مزید بر علت شد تا پرتغالی‌ها و دیگر استعمارگران، هرچه آسان‌تر سلطه خود را بر خلیج فارس استحکام بخشند. آلبوکرک از همان آغاز معتقد بود که در کنار تسلط بر گوا و عدن، سلطه بر هرمز نیز بسیار ضروری است؛ زیرا این عمل نه تنها به منزله سلطه بر خلیج فارس و دریای عمان بود، مانعی برای توسعه طلبی عثمانی‌ها نیز محسوب می‌شد (جلالی، ۱۳۸۷: ۱۴۶). جزیره هرمز از جهات مختلف اهمیت داشت. این جزیره دارای عمق نسبتاً زیاد آب در نزدیکی بندر بود و مکان مناسبی برای لنگرانداختن کشتی‌ها محسوب می‌شد (الهی، ۱۳۷۱: ۴۰). هرمز دارای تجارت بسیار پررونقی بود که پیش از صفویان نیز این تجارت جریان داشت. حکام این جزیره بر مناطقی مانند مسقط، صحار، خورفکان و قلّهات تسلط داشتند و قلّهات، پایتخت دوم آنها بود (حمید سلمان، ۲۰۰۱: ۱۱۲). هرمز به عنوان مرکز ترانزیت

کالاها به دیگر مناطق بود. کالاهایی مانند ادویه و دیگر داروهای گیاهی از هند به هرمز وارد و به دیگر مناطق فرستاده می‌شد. حتی شکر، برنج و آهن نیز از دکن به هرمز می‌رسید و سپس به اروپا فرستاده می‌شد. همچنین از طریق هرمز، اسب به مناطقی مانند هند ارسال می‌شد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۶۰ و ۱۶۱). سمرقندی اشاره دارد: «این هرمز که آن را جرون گویند، در میان دریا بندری است که بر روی زمین بدل ندارد. تجار اقالیم سبعة از مصر و شام و عراق و آذربایجان و عراق عجم و عرب و ممالک فارس و خراسان و ماوراءالنهر و ترکستان و دشت قبچاق و نواحی قلماق و تمامی بلاد شرق چین و ماچین و خان‌بالیق روی توجه به آن بندر دارند و مردم دریابار از حدود چین و جاوه و بنگاله و سیلان و جزایر دیوه محل تا بلیبار و حبش و زنگبار و بندرهای بیجانگر و گلبرگه و گجرات و کنبات و سواحل بر عرب تا عدن و جده و ینبوع نفایس و ظرایف که ماه و آفتاب و فیض سحاب آن را آب و تاب داده و بر روی دریا توان آورد به آن بلده آرند و مسافران عالم از هر جا آیند و هرچه آرند در برابر هرچه خواهند، بی زیادت جست‌وجوی در آن شهر یابند، هم نقد دهند و هم معاوضه کنند و دیوانیان از همه چیز غیر از نقد زر و نقره عشر ستانند و اصحاب ادیان مختلف بل کفار در آن شهر بسیارند و بیرون از عدل با هیچ آفریده معامله‌ای ندارند و به این سبب آن بلده را دارالامان گویند» (سمرقندی، ۱۳۵۳: ۵۱۳ و ۵۱۴). آلبوکرک نیز جهان را مانند انگشتی می‌دانست که هرمز، نگین آن بود. همچنین، جزیره هرمز به علت نزدیکی به جزیره قشم، که دارای منابع آب شیرین بود، نسبت به مناطق دیگر مزیت داشت (حافظ‌نیا، ۱۳۷۱: ۱۹۴).

عملکرد پرتغالی‌ها در خلیج فارس

ورود آلبوکرک به مشرق‌زمین از همان آغاز با خشونت فراوان همراه بود. او به نابودی تجارت مسلمانان، سوزاندن کشتی‌های آنان، به اسارت گرفتن تجار و غارت اموال آنان به بدترین شکل ممکن اقدام کرد (حمید سلمان، ۲۰۰۱: ۵۷)؛ چنان‌که با ورود به سواحل عمان، به آتش‌زدن شهر مسقط و کشتی‌های تجار و غارت این شهر اقدام کرد و این‌گونه اعمال را پرتغالی‌ها در دیگر نواحی نیز مرتکب شدند (لوریمر، ۱۹۹۲: ۱۲).

پرتغالی‌ها پیش از تصرف هرمز، کشتی‌هایی را غارت می‌کردند که به‌سوی این جزیره در حال حرکت بودند و غارت‌گری‌های آنان باعث شد که به اقتصاد این جزیره لطمه اساسی زده شود و حکام کرانه‌های خلیج فارس تحت‌فشار قرار گیرند (وثوقی، ۱۳۸۰: ۳۲۱). ورود پرتغالی‌ها به سواحل هرمز با مقاومت سیف‌الدین، حاکم این جزیره، به همراهی مشاور و وزیرش یعنی خواجه‌عطا همراه شد. آلبوکرک تلاش کرد تا بتواند حاکم هرمز را حاضر به پذیرش صلح کند، ولی با پاسخ منفی او روبه‌رو شد (رائین، ۱۳۵۶: ۵۶۹). هرچند این مقاومت با شکست حاکم هرمز پایان یافت و قراردادی بین آنها منعقد شد که شامل پرداخت غرامت و خراج سالیانه به پرتغالی‌ها بود و همچنین آنها را از پرداخت عوارض برای مال‌التجاره‌هایی معاف می‌کرد که وارد هرمز می‌کردند؛ کشتی‌های بومی نیز بدون اجازه آنان، حق تجارت نداشتند (اسدپور، ۱۳۸۷: ۳۰). در برابر این امتیازات، پرتغالی‌ها، سیف‌الدین را به‌عنوان پادشاه هرمز و خواجه‌عطا را به‌عنوان نایب‌السلطنه پذیرفتند و قرار شد تا در مقابل دشمنان از آنان حمایت کنند (وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۹۴). تسلط پرتغالی‌ها بر خلیج فارس در زمانی بود که نیروی پایداری در برابر آنها وجود

نداشت. در جزیره هرمز، اختلافات داخلی باعث ضعف و بی‌ثباتی این جزیره شده بود. در این دوره پادشاه هرمز یعنی سیف‌الدین ابانصر، خردسال و ده تا دوازده‌سال بیشتر نداشت و تحت سلطه وزیر خود، یعنی خواجه‌عطا قرار داشت؛ به‌واقع، امور هرمز توسط خواجه‌عطا اداره می‌شد. تسلط خواجه‌عطا بر امور هرمز، سبب حسادت و نارضایتی دیگر ثروتمندان و قدرتمندان این جزیره شده بود که از آن جمله می‌توان به رئیس نورالدین فالی و اختلافات او با خواجه‌عطا اشاره کرد (وثوقی، ۱۳۸۰: ۳۲۱). پرتغالی‌ها در هرمز به مانند دیگر مناطق در ساخت دژها می‌کوشیدند و به همین جهت مردم این سرزمین را تحت‌فشار گذاشتند تا برای ساختن دژ، زمین مناسبی را در اختیار آنها قرار دهند. هرچند خواجه‌عطا تلاش کرد مانع این اقدام آنان شود، اما اختلافات داخلی در هرمز و فشارهای آلبوکرک سبب شد تا خواجه‌عطا به‌ناچار این تقاضای پرتغالی‌ها را بپذیرد و این قلعه به نام نوساسین هورا و یکتوریا نام‌گذاری شد (هاولی، ۱۳۷۷: ۱۰۹). آلبوکرک پس از مدتی به‌دلیل اختلافات با افسران پرتغالی، مجبور به بازگشت شد، سپس به‌عنوان نایب‌السلطنه هند منصوب شد و دوباره سلطه خود را بر هرمز از سر گرفت؛ این سلطه چنان بود که به افول تجارت هرمز منجر شد. خواجه‌عطا در پاسخ آلبوکرک مبنی بر پرداخت تعهدات گذشته مانند خراج سالیانه اعلام می‌دارد: «هرگاه ملک معمور است و مترددان می‌آیند و می‌روند، چیزی می‌توان داد. از پارسال که انواع خرابی رفت تا این زمان موسوم نبود هیچ کس نمی‌آید و نمی‌رود و تو در مقام خرابی مملکتی، نه در مقام معموری. قلعات که سرحد ممالک است غارت کرده، سوخته و خراب گردید» (قائم‌مقامی، ۱۳۶۹: ۴۷۱). هرچند باید گفت که سلطه کامل و اساسی پرتغالی‌ها بر هرمز در زمانی روی داد

بود؛ اما با از دست رفتن این امنیت و لغو و آزادی تجاری، پایه‌های اقتصادی این جزیره و دیگر نواحی خلیج فارس رو به اضمحلال و فروپاشی رفت. از سوی دیگر، حضور این استعمارگران سبب شد تا خلیج فارس در قرون جدید، بیش از پیش با روابط بین‌الملل و اقتصاد جهانی پیوند بخورد. در این زمان صفویان هم توجه چندانی به نیروی دریایی و مسائل خلیج فارس و دریای عمان نداشتند. این مسئله برخلاف توجه فراوان عثمانی‌ها به نیروی دریایی و خلیج فارس بود (راس، ۱۳۷۰: ۱۸۶، ۱۷۱ و ۲۲۴).

در این زمان به دلیل ظلم و ستم و انحصارطلبی پرتغالی‌ها در امور تجاری، حکام کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان، قیام‌های متعددی را علیه پرتغالی‌ها انجام دادند. نمونه این خیزش‌ها، جنبش بنادر و جزایر خلیج فارس تحت هدایت توران‌شاه و با حمایت دریانوردان و بازرگانان منطقه بود؛ ولی چون این قیام‌ها از جانب حکومت صفوی با حمایتی همراه نشد و به دلیل برتری نظامی پرتغالی‌ها به شکست انجامید (اسدپور، ۱۳۹۲: ۲۱). همچنین تهاجم سلطان بن مسعود و حسین بن سعید، از سران قبیله بیابان‌گرد بنی‌جبور، به بنادری مانند صحار، که هم‌زمان با قیام علیه پرتغالی‌ها بود، باعث تضعیف جبهه قیام‌کنندگان شد. جالب اینجاست که برخی مورخان معاصر عرب، این افراد را قهرمانان عرب معرفی کرده‌اند (الخالدی، ۲۰۱۱: ۶۸ و ۷۱). در قیام علیه پرتغالی‌ها در خلیج فارس، برخی حکام مانند حاکم مسقط، یعنی شیخ راشد بن احمد، از همراهی با قیام‌کنندگان سر باز زدند و در خدمت پرتغالی‌ها قرار گرفتند. او از ترس جان خود به ناچار مسقط را ترک کرد و به ناوگان پرتغالی‌ها رفت (زکریا قاسم، ۱۹۸۱: ۳۳). پس از شکست قیام‌کنندگان که در نتیجه سستی و همراهی برخی سران عرب، مانند شیخ راشد

که حاکم هرمز در اسارت رئیس احمد، حاکم قلعات قرار داشت و هرمز به شکل نابسامانی اداره می‌شد. به همین جهت پرتغالی‌ها در این مقطع، یعنی سال ۹۲۱ ه.ق به دلیل شرایط سیاسی حاکم بر هرمز، با کمترین مقاومتی از سوی نیروهای ساکن در این جزیره روبه‌رو و موفق به تصرف کامل آن شدند. آنها با قتل رئیس احمد توسط آلبوکرک، عملاً حاکم اصلی جزیره شدند (47 : Barbusa 1866). سلطه پرتغالی‌ها و نابسامانی اوضاع اقتصادی هرمز چنان بود که در نامه نوشته شده به رئیس شرف‌الدین، که در تبعید لیسبون به سر می‌برد، عنوان شده است که «قصه این ملک (هرمز) به غایت مشکل است، رعایا متفرق شده‌اند، از بی‌غوری اصحاب فرنگ و بی‌کسی، این ملک ضایع و خراب شده است» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۴: ۱۸۰).

پرتغالی‌ها در جزیره هرمز، مناسبات اقتصادی این جزیره و دیگر نواحی خلیج فارس را تغییر دادند و الگوهای جدیدی را از بازرگانی و تجارت بر مردمان بومی این نواحی تحمیل کردند (سفرنامه برادران شرلی، ۱۳۷۸: ۱۷۷ و شاردن، ۱۳۴۵: ۶۷۷/۲). شرایط تجاری و اقتصادی خلیج فارس نشان می‌دهد تجار بومی این نواحی، حاضر به تغییر الگوهای سنتی خود نبودند و عناصر غیربومی استعمارگر، الگوهای جدیدی را بر آنان تحمیل کردند. پرتغالی‌ها برای آنکه قدرت کامل خود را بر هرمز و دیگر نواحی خلیج فارس استحکام بخشند، با نابودی نخبگان اقتصادی و انحصارطلبی در امور تجاری، زمینه را برای نابودی اقتصادی این مناطق مهیا کردند و با حذف خاندان‌های قدرتمند اقتصادی و اداری مانند خاندان فالی، چرخه حیات سیاسی و اقتصادی این نواحی را تغییر دادند. اهمیت هرمز و ثروت این جزیره ناشی از امنیت اقتصادی و تجاری بود که برای بازرگانان مناطق مختلف طی قرون متمادی تأمین شده

بن احمد بود و تصرف مناطقی مانند مسقط و صحار، سبب شد توران‌شاه، حاکم هرمز، قیام را ناموفق بداند و هرمز را به آتش بکشد تا پرتغالی‌ها بیش از این، از جزیره بهره نبرند؛ سپس به همراه شرف‌الدین، وزیر خود، عازم قشم شد و بعد از مدتی به قتل رسید. پس از او محمدشاه که سیزده سال بیشتر نداشت، توسط پرتغالی‌ها به‌عنوان حاکم هرمز برگزیده شد (اقبال، ۱۳۲۸: ۶۵ و فلسفی، ۱۳۴۲: ۲۱). احتمالاً اگر توران‌شاه، اقدام به آتش‌زدن هرمز نمی‌کرد، پرتغالی‌ها پس از غارت این شهر، این اقدام را انجام می‌دادند؛ همان‌گونه که در اوایل تهاجم خود به خلیج فارس، مسقط و صحار را به آتش کشیده بودند (کلی و سیوری، ۱۳۷۷: ۴۴). پس از آلبوکرک نیز افول تجارت هرمز ادامه یافت. این افول تجارت همراه با تقاضاهای فزاینده پرتغالی‌ها بود که حاکم هرمز قادر به اجرای آنها نبود. فشارهای این نیروهای استعماری چنان بود که حاکم هرمز در نامه‌ای به دربار پرتغال، تقاضا می‌کند که شخصی مانند آلبوکرک را با وجود همه اقدامات انحصارطلبانه‌اش راهی هرمز کند (قائم‌مقامی، ۱۳۶۹: ۲۶). اقدامات خشونت‌آمیز پرتغالی‌ها فقط در هرمز نبود، شامل دیگر کرانه‌های خلیج فارس نیز می‌شد؛ چنان‌که به مناطقی مانند بصره نیز حمله بردند و برای به آتش کشیدن بخشی از این بندر اقدام کردند (نظامی، ۱۳۸۳: ۲۶). توجه‌نکردن صفویان به مسئله سلطه استعمارگران بر خلیج فارس، باعث شد که رئیس شرف‌الدین، وزیر هرمز، در نامه‌ای از عثمانی‌ها حمله به پرتغالی‌ها را تقاضا کند و حاضر به پرداخت مخارج لشکرکشی آنان شود (قائم‌مقامی، ۱۳۶۹: ۵۲۹). شایان ذکر است که فشارهای پرتغالی‌ها فقط در زمینه تجاری نبود، آنان مسلمانان را حتی از برپایی نماز در مسجد جامع هرمز نیز منع کردند (حمید سلمان، ۲۰۰۱: ۲۰۷).

سرانجام عثمانی‌ها به دلیل درخواست‌های حاکم هرمز و همچنین زیان‌هایی که از وجود پرتغالی‌ها در خلیج فارس متحمل شده بودند، به مقابله با آنان برخاستند. نیروی دریایی عثمانی به فرماندهی پیری بیگ، با وجود آنکه موفق به تصرف مسقط شد، ولی از نیروی دریایی پرتغال شکست خورد (نظامی، ۱۳۸۳: ۲۸). جانشین پیری بیگ، مرادبیگ و پس از او سید علی بودند. نیروهای عثمانی به فرماندهی سید علی، به آسانی از سواحل ایران عبور کردند و راهی قطیف و بحرین شدند (کاتبی، ۱۳۵۵: ۴۳). این نیروها به شدت با پرتغالی‌ها درگیر شدند، ولی سرانجام متحمل شکست شدند. این پیروزی حاصل کاربرد وسیع توپخانه توسط پرتغالی‌ها بود؛ چنان‌که سید علی اعلام می‌دارد: «آن قدر بر کشتی‌های آنان تیر زده بودند که به شکل خاریشت درآمده بود. گلوله‌های تفنگ هم مثل باران بر آنان می‌ریخت» (همان: ۴۸).

شاه‌عباس اول و خلیج فارس

در آغاز دوره شاه‌عباس نیز توجه چندانی به خلیج فارس نشد؛ زیرا استراتژی شاه‌عباس در آغاز سلطنتش، مبنی بر سرکوب شورش‌های داخلی و سپس برخورد با ازبکان و عثمانی‌ها بود (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۴۵؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۸۷ و ۹۲). این استراتژی باعث شد کماکان پرتغالی‌ها، سلطه خود را در خلیج فارس حفظ کنند و همچنین حکام پس‌کرانه‌هایی مانند لار نیز حکومت مستقل خود را تداوم بخشند. مکاتبات حکام لار با حاکمان فارس و همچنین نامه‌های برخی بزرگان به حاکمان لار، حکایت از استقلال این پس‌کرانه مهم دارد (شیرازی لاری، ۱۳۸۹: ۱۵۸، ۱۶۱ و ۲۸۹). با ورود الله‌وردی خان به فارس، توجه صفویان به کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس بیشتر شد؛ چنان‌که

در ۱۰۱۰ه.ق، جزیره بحرین با تلاش‌های خواجه معین‌الدین فالی، حمایت‌های الله‌وردی‌خان و بسیج تفنگچیانی از مناطق فال و علامرودشت به تصرف صفویان درآمد (قائم‌مقامی، ۱۳۶۹: ۵۷۴). این اقدام زمینه‌ساز تصرف نقاط دیگر خلیج‌فارس از سوی صفویان بود و قدرت تدارکاتی نیروهای پرتغالی را در خلیج‌فارس کم کرد (عبدالامیرامین، ۱۳۷۰: ۱۱)؛ پیش از آن، حکومت صفویه موفق به فتح لار نیز شده بود. تصرف این پس‌کرانه ارزشمند، زمینه‌ساز آشنایی هرچه بیشتر صفویان با کرانه‌های خلیج‌فارس و تلاش برای آزادسازی این مناطق شد.

شاه‌عباس اول در خارج کردن کرانه‌های خلیج‌فارس از سلطه پرتغالی‌ها، به مسئله اقتصادی نیز توجه داشت؛ زیرا آنچه در این زمان برای شاه‌عباس بسیار حیاتی بوده است، مسئله نقدینگی است؛ در واقع، ابریشم مهم‌ترین کالای تجاری ایران محسوب می‌شد که می‌توانست به‌دنبال خود، نقدینگی را به‌همراه آورد (نوایی، ۱۳۹۰: ۲۹۷). شاه‌عباس برای ارتشی که ایجاد کرده بود، به پول نقد فراوان نیاز داشت تا با تجهیز هرچه بیشتر ارتش صفوی، با عثمانی‌ها مقابله کند (فلور، ۱۳۵۶: ۲۵) و تجارت خلیج‌فارس، منبع مهمی برای تأمین این نقدینگی بود. از سوی دیگر تجارت این کالای ارزشمند یعنی ابریشم، در انحصار دربار صفوی قرار داشت و رونق هرچه بیشتر آن، منافع بیشتری نصیب دربار می‌کرد. همچنین شاه‌عباس علاقه داشت تا تمامی درآمدی را که ترک‌ها بابت ترانزیت کالاهای ایرانی به دست می‌آوردند، خود تحصیل کند و این مستلزم توجه به خلیج‌فارس بود (همان: ۲۰). همچنین شاه‌عباس، در احیای حاکمیت ایران در خلیج‌فارس می‌کوشید. ظلم و ستم و انحصارطلبی پرتغالی‌ها در امر تجارت نیز، شاه‌عباس را در رسیدن

به اهدافش یاری کرد؛ زیرا آنها از یک‌سو با تصرف کشورشان توسط اسپانیا ضعیف شده بودند و از سوی دیگر نیز با وجود اقدامات انحصارطلبانه، موجب کینه و نفرت اهالی این نواحی نسبت به خود شده بودند. اسکندریبگ ترکمان اشاره می‌کند که آنها مبالغ کلانی از تجاری دریافت می‌داشتند که به هرمز می‌رفتند و تنها مبلغ ناچیزی به حاکم هرمز می‌پرداختند و از والی هرمز تنها نامی باقی مانده بود (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱۹۶/۲). شاردن نیز بیان می‌کند که آنها به بازرگانان، اجازه رفتن به هندوستان و خرید کالاهای ارزان‌تری را نمی‌دادند و تجار را وادار می‌کردند که کالاهای آنها را، که در انبارهای هرمز بود، خریداری کنند (شاردن، ۱۳۴۵: ۳۳۷/۲).

فتح هرمز و نقش انگلستان

در ۱۰۲۲ه.ق امام‌قلی‌خان که به‌عنوان حاکم فارس، جانشین پدرش الله‌وردی‌خان شده بود، موفق به تسخیر بندر گمبرون شد و این بندر را از تصرف عامل پرتغالی تابع اسپانیا خارج کرد؛ بندری که در آن پرتغالی‌ها، سنگین‌ترین عوارض گمرکی و حق‌العبرور را از کشتی‌ها دریافت می‌داشتند (فلسفی، ۱۳۹۱: ۱۹۸/۲). پس از مدتی ارتش صفویه، تصمیم حمله به هرمز را گرفت. این نبرد با همکاری انگلیسی‌ها انجام شد. مورخان غربی نقش انگلیسی‌ها را در این نبرد بسیار اساسی و پررنگ مطرح کرده‌اند؛ ازجمله این مورخان می‌توان به ویلسن و راجرسیوری اشاره کرد که کمترین نقش را برای نیروهای ایرانی قائل شده‌اند (ویلسن، ۱۳۶۶: ۲۱۴؛ سیوری، ۱۳۷۴: ۱۱۳)؛ چنان‌که ویلسن بدون آنکه از نقش نیروهای ایرانی و سران آنها نامی ببرد، اشاره می‌کند که «سرکردگی قشون ایرانی با امام‌قلی‌خان شیرازی بود و به هیچ وجه امید نمی‌رفت که پیشرفت و غلبه‌ای نصیب ایرانی‌ها گردد»

(ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۶۴). او همچنین بیان می‌کند که اگر شجاعت انگلیسی‌ها و کمک‌های آنان نبود، ایرانی‌ها در برابر پرتغالی‌ها کاری از پیش نمی‌بردند (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۶۶). سخنان ویلسن به شکلی است که این مورخ، حاضر نیست کم‌ترین نقشی را در تصرف هرمز و شکست پرتغالی‌ها برای ایرانیان قائل شود. دیوید بلو از دیگر مورخانی است که ضمن توصیف ضعف نیروی دریایی ایران، شکست پرتغالی‌ها را به انگلیسی‌ها نسبت می‌دهد. او حتی اعلام می‌دارد که مناطقی مانند لار نیز به علت نارضایتی از حکومت صفویه، به حمایت از پرتغالی‌ها اقدام کردند (127): Blow, 2009). در حالی که نفرت از عملکرد پرتغالی‌ها در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس، به صورتی بود که هیئت اعزامی از سوی پرتغالی‌ها، در زمانی که از شهر لار عبور می‌کرد، به وسیله مردم در کوچه‌ها و خیابان‌ها سنگ‌باران می‌شد و امیر لار نیز کمکی به ادامه سفر آنها نمی‌کرد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۲۲۴)؛ زیرا آنان در این مقطع نیز به اسارت تعدادی از بازرگانان ایرانی و قتل‌عام زنان و کودکان اقدام کرده بودند و تلاش کردند که حاکم فارس نتواند از امکانات کرانه‌های خلیج فارس در مقابله با آنها استفاده کند (عیسی‌امین، ۱۹۹۶: ۲۰).

همچنین برخی مورخان مانند ویلسن اعتقاد دارند که ایرانیان، اسلحه و تجهیزات مناسبی در اختیار نداشتند و به جز تعداد اندکی تفنگ‌های کوچک، از تیر و کمان و شمشیر استفاده می‌کردند (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۶۸). این در حالی است که مدت‌ها پیش از این واقعه، یعنی تصرف هرمز و شکست پرتغالی‌ها، اسلحه گرم در بسیاری از مناطق ایران، حتی پیش از سلطنت شاه‌عباس موجود بود و از توپخانه نیز به‌خصوص در دوره شاه‌عباس، بهره گرفته شده است. در دوره شاه‌اسماعیل، صفویان در تصرف شهر یزد با

کمک تفنگ، رخنه‌هایی در حصار آن ایجاد کردند (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۴۷۹)؛ در نبرد با خاندان چلاوی و فتح قلعه استا نیز از این اسلحه بهره بردند (ترکمان، ۱۳۹۰: ۵۱/۱). جالب آنکه روملو اظهار می‌دارد که در این نبرد، محافظان قلعه نیز از تفنگ استفاده می‌کردند (روملو، ۱۳۵۷: ۹۹۸). در دوره شاه‌عباس، استفاده از سلاح‌های گرم در مناطق مختلف ایران رواج زیادی یافته بود؛ چنان‌که در سفرنامه برادران شرلی بیان شده است که «با وجود آنکه گفته‌اند اسلحه آتشین در ایران معمول نیست، ولی باید اعتراف کنم که در هیچ‌جا لوله تفنگ بهتر از لوله‌های تفنگ در ایران ندیده‌ام. در کارگاه عمارت سلطنتی شاه در اصفهان، دو‌بست عمده هستند که دائم اسلحه‌سازی می‌کنند و اسلحه‌هایی مانند تفنگ، تیر و کمان و شمشیر می‌سازند» (سفرنامه برادران شرلی، ۱۳۸۷: ۹۵). در تصرف قلعه ایروان، شاه‌عباس از قدرت توپچیان و تفنگچیان خراسانی بهره برد. قدرت آتش اسلحه این گروه به صورتی بود که کمتر نگهبانی از قلعه، جرئت و فرصت یافت که بر فیصل و برج‌های قلعه ظاهر شود (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۷۲ و ۷۷۳).

در این زمان، امام‌قلی‌خان با همراهی انگلیسی‌ها علیه پرتغالی‌ها اقدام کرد و قرارداد میناب بین آنها بسته شد. بر طبق این قرارداد، انگلیسی‌ها باید برای حمل‌ونقل نیروهای ایرانی به هرمز اقدام می‌کردند. همچنین دخالت مشترک هر دو گروه در تصرف هرمز، پرداخت مساوی هزینه‌های جنگ، معافیت انگلیسی‌ها از پرداخت عوارض گمرکی و تقسیم مساوی حقوق گمرکی در آینده، از دیگر مفاد این قرارداد بود (لوریمر، ۱۹۹۲: ۴۳؛ رضانی، ۱۳۷۸: ۳۹). امام‌قلی‌خان در شرایطی به عقد این قرارداد پرداخت که برآورد دقیقی از توان نیروهای نظامی بومی و همچنین وضعیت نیروهای پرتغالی نداشت؛

این شاعر اطلاعات دقیقی از موقعیت پرتغالی‌ها و وضعیت جغرافیایی جزیره قشم ارائه می‌دهد؛ چنان‌که ارتش ایران نتوانست با استفاده از روش نقب‌زدن، که از روش‌های رایج در تصرف قلاع بود، به فتح قلعه پرتغالی‌ها در قشم نائل آید:

چو زیر زمین سربه‌سر ریگ بود
به نقاب غم بر سر غم فزود
به هر جا که جراح نقایبان
بکردی به تدبیر نقب امتحان
بنا بر بنا بس که ویران شدی
مکدر دل نره شیران شدی
(همان: ۴۷)

نیروهای ایرانی با محاصره این قلعه و تصرف برخی چاه‌های تأمین‌کننده آب ساکنان آن، باعث فشار مضاعف بر پرتغالی‌ها و تصرف این قلعه شدند:

دویدند در پای قلعه به تاب
ز دشمن گرفتند یک چاه آب
(جنگ‌نامه قشم، ۱۳۸۴: ۹)

سراینده جنگ‌نامه قشم نیز نقش اصلی را در نبرد علیه پرتغالی‌ها به سپاهیان ایرانی می‌دهد و تنها در مواردی بسیار مختصر از نقش انگلیسی‌ها سخن می‌گوید؛ چنان‌که اعلام می‌دارد:

بناه امدادخان ملایک سپاه
بیامد یکی لشکر کینه‌خواه
سپاهی ولسی با صلاح و تمیز
همه مرد مردانه از انگریز
کلوبرشه با اهل غراب نیز
گریزان شدند از برانگریز
(همان: ۱۶)

این سراینده خود از اهالی مناطق جنوبی ایران بوده و به‌خوبی از موقعیت جغرافیایی نواحی کرانه‌ای و پس‌کرانه‌ای خلیج فارس و همچنین نقش گروه‌های

زیرا در این زمان، نیروهای پرتغالی ساکن در هرمز، دچار ضعف و ناتوانی بودند. فیگوئرا، سفیر اسپانیا، در توصیف خود از وضعیت دژ پرتغالی‌ها در هرمز اعلام می‌دارد که «این دژ خیلی بزرگ نیست، فقط یک برج دارد و به‌زحمت می‌توان در آن آتشباری به کار انداخت. بین دیوارهای دژ، شفته‌ای از سنگ و آهک است که با گذشت زمان، قسمت‌هایی از آنها فروریخته است. خندق دژ بسیار کم‌عمق است و این دژ در ردیف بدساخت‌ترین و ضعیف‌ترین دژهای اروپاست» (فیگوئرا، ۱۳۶۳: ۵۲).

آنچه مورخان عرب و راویان ایرانی این حوادث بیان می‌دارند، آن است که در این زمان بسیاری از نیروهای بومی سواحل خلیج فارس به‌علت کینه‌ای که از پرتغالی‌ها داشتند، به امامقلی‌خان ملحق شدند و تمایل داشتند که با کشتی‌ها و نیروهای انسانی خود، در از میان بردن سلطه پرتغالی‌ها تلاش کنند (عیسی امین، ۱۹۹۶: ۲۰). غارتگری‌های پرتغالی‌ها در سواحل خلیج فارس سبب شده بود که اهالی کرانه‌های خلیج فارس، حاضر به دادن آذوقه به آنها نباشند؛ به‌ویژه بنداری مانند نخیلو که آسیب فراوانی از سوی پرتغالی‌ها متحمل شده بود (فلسفی، ۱۳۴۲: ۱۳۰). قدری، سراینده جرون‌نامه و همچنین شاعر مجهول و گمنام سراینده جنگ‌نامه قشم نیز بر حضور فعال نیروهای ایرانی در شکست پرتغالی‌ها و بالعکس نقش بسیار ناچیز انگلیسی‌ها تأکید دارند. قدری، درباره فتح قلعه قشم، هیچ سخنی از نقش انگلیسی‌ها به میان نمی‌آورد و اعلام می‌دارد که نیروهای ایرانی از میناب، آماده حمله به قشم شدند:

چنان شد که صحرای مینا و لار
بشد از طناب طویل‌ه حصار
که چون قلعه قشم را غازیان
گرفتند از ضرب تیغ و سنان
(جنگ‌نامه قشم و جرون‌نامه، ۱۳۸۴: ۷۸)

مختلف در این نبرد آگاهی داشته است. او در ضمن تشریح حوادث این زمان، به اسامی افراد و گروه‌هایی مانند عماد عرب و شیخ موسی اشاره می‌کند که در نبرد علیه پرتغالی‌ها حضور داشتند و در دیگر منابع هیچ توجهی به این گروه‌ها و افراد نشده است. به نظر می‌رسد که نویسندگان بسیاری از منابع، از صحنه حوادث این نواحی به دور بوده و درباره نقش این گروه‌ها هیچ‌گونه اطلاعی نداشته‌اند و یا به‌عمد، در توجه‌نکردن به این موارد می‌کوشیده‌اند. این شاعر بیان می‌کند که سران صفوی مدت کوتاهی در لار اقامت گزیدند و نیروهای بومی کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس به آنان پیوستند.

دو سه یوم او ساکن لار شد
 که لشکر ز هرجا خبردار شد
 همان‌گاه یک لشکری جمع کرد
 همه مرد مردان روز نبرد
 سپهدار ایشان دو میر عرب
 هنرمند بودند و عالی‌نسب
 از آن سرورانشان یکی بد عماد
 دگر شیخ موسی نیکونهاد
 عماد عرب باز مردانه‌وار
 بشد با سپاهش به کشتی سوار
 روان شد آنگه میر عرب
 به جنگ فرنگی به قهر و غضب
 سپاه عرب کرد دیگر هجوم
 شکست آوردند به گبران شوم
 ابوشیخ موسی خدا عون کرد
 چو جنگی که موسی به فرعون کرد
 به پر عرب رفت مردانه‌وار
 برآورد از خیلی دشمن دمار
 گرفتند ره آب از دستشان چو
 خدای جهان داد بشکستشان

بستند بر رویشان راه آب
 از این باب شد حال ایشان خراب
 (همان: ۱۴، ۱۵ و ۱۶)

شایان ذکر است که بخش اساسی آب آشامیدنی هرمز از قشم تأمین می‌شد و در جزیره هرمز به دلیل کمبود بارش، بهای آب بسیار گران شده بود. همچنین ساکنان دژ هرمز نیز آب و آذوقه کافی در اختیار نداشتند (فیگوئرا، ۱۳۶۳: ۴۰۶ و ۴۰۸). ارتش ایران پس از تصرف قشم به سوی هرمز حرکت کرد؛ به‌واقع تصرف قشم و پیش از آن تصرف گمبرون، راه را برای آزادسازی جزیره هرمز هموار کرده بود (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱۱۹۷/۲).

قدری، در تصرف جزیره هرمز توسط صفویان نیز، نقشی برای انگلیسی‌ها قائل نیست و گرفتن قلعه هرمز و برخی کشتی‌های پرتغالی را توسط ایرانیان می‌داند:

به اسلامیان فرصتی دست داد
 که آتش به کشتی گبران فتاد
 سه‌روز سه‌شب سوخت کشتی در آب
 به مانند مشعل آفتاب
 قزلباش دریادل شیر جنگ
 نه بر توپ استاد و نه بر تفنگ
 (جنگ‌نامه کشم و جرون‌نامه، ۱۳۸۴: ۹۸ و ۹۶)

این سراینده همچنین، تأمین آذوقه و حتی تجهیزات ارتش ایران را نیز در حمله به هرمز، توسط انگلیسی‌ها نمی‌داند و بیان کرده است که به فرمان امامقلی خان، تدارکات کافی به سوی هرمز ارسال شد:

سه الف استر از استر راهوار
 ز باروت و قرص سرب کرد بار
 فرستاد با پهلوانان چند
 که زودی به بندر رسند بی‌گزند
 (همان: ۱۰)

همچنین دربارهٔ تهیهٔ تدارکات توسط ایرانیان برای حمله به هرمز، در جایی دیگر چنین سروده است: که از سرحد فارس هر صبح و شام رسیدی به اردو یِراق و طعام چنان شد که از خوان و احسان خان شب و روز شد طعمهٔ ماهیان غرابی پر از بادلیج و تفنگ غرابی ز خفتان و چرم و پلنگ غرابی دگر پر ز تیر و کمان همه انتخابی همه جانستان غرابی پر از نیزهٔ آبدار که افعی زبان بود و دشمن شکار چون نزدیکی شهر کشتی رسید عساکر خود از آب بیرون کشید به شهر جرون گشت داخل سپاه به توفیق یزدان و اقبال شاه (همان: ۱۰۵، ۱۱۶ و ۱۲۱)

و داشت به همهٔ مفاد قراردادی عمل نکند که با انگلیسی‌ها امضا کرده بود؛ چنان‌که تاورینه اشاره می‌کند که بسیاری از اسرای هرمز، خواه مسلمان و یا مسیحی را به اصفهان بردند تا هر کدام را به کاری بگمارند که از عهدهٔ آن برمی‌آمدند؛ حتی برخی از اسرای پرتغالی مسلمان شدند. در این زمان توپ‌ها نیز، که در قلعهٔ لار و یا اصفهان قرار دارند، به تصرف صفویان درآمد. در بندرعباس نیز، به انگلیسی‌ها اجازهٔ تفتیش کالاها و رسیدگی به عواید گمرکی داده نشد و هر ساله مبلغ بسیار کمتری از مبلغ واقعی عواید گمرکی به آنان تعلق می‌گرفت (تاورینه، ۱۳۶۶: ۶۸۶). شایان ذکر است که شورش‌های ساکنان نواحی جنوبی خلیج فارس علیه پرتغالی‌ها، هم‌زمان با حملات امامقلی‌خان به هرمز، در شکست آنان مؤثر بود؛ از آن جمله شورش مردم جلفار است (Aqil Kazem, 2000: 102).

جالب آنکه اسکندریگ ترکمان که از صحنه‌های این نبردها به دور بوده و بسیار مختصر به این حوادث توجه کرده است، ابتدا اختلافات مذهبی انگلیسی‌ها را با پرتغالی‌ها، دلیل همکاری آنها با ایرانیان می‌داند و سپس بیان می‌کند که پس از فتح هرمز، پرتغالی‌ها به جهت نصرانی بودن و هم‌کیشی با انگلیسی‌ها، به آنان توسل جستند و از قلعه‌داری دست برداشتند (ترکمان، ۱۳۹۰: ۱۱۹۸/۲)؛ به‌واقع این مورخ نیز به‌طور مختصر و کاملاً مبهم و متناقضی، به نقش ناچیز انگلیسی‌ها در فتح هرمز اشاره کرده است. این در حالی است که انگلیسی‌ها از همان آغاز نبردها علیه نیروهای پرتغالی، به‌راحتی حاضر به همکاری با ایرانیان نبودند و در کمک‌کردن به نیروهای ایرانی در این نبردها تردید داشتند (لوریمر، ۱۹۹۲: ۴۲). همین نقش کم‌رنگ آنها بود که امامقلی‌خان را

پیامدهای نقش انگلستان در تصرف هرمز

چنان‌که اشاره شد، انگلیسی‌ها در دورهٔ صفویه تلاش فراوانی کردند تا به عرصهٔ تجارت خلیج فارس وارد شوند. این مسئله برای پرتغالی‌ها بسیار ناخوشایند بود؛ «زیرا آنها خود را مالک مختار امور تجاری در سرتاسر قسمت‌های خاور زمین برمی‌شمردند و روا نمی‌دانستند که با دولت دیگری، در منابع تجاری سرشاری که عایدشان می‌شد، شریک شوند» (شاردن، ۱۳۴۵: ۶۵۷/۲)؛ اما پس از شکست پرتغالی‌ها به تدریج بریتانیا و حتی هلندی‌ها جایگزین آنها در خلیج فارس شدند. شاه‌عباس نیز قراردادهایی را با انگلیسی‌ها منعقد کرد که می‌توان در این قراردادها زمینه‌های کاپیتولاسیون را نیز مشاهده کرد. در این قراردادها به آنان اجازه داده شد که هر قسم اسلحه را که بخواهند، می‌توانند نگه دارند. همچنین

آنان تحمیل کرد که از آن جمله، پرداخت نکردن عوارض گمرکی برای کالاهای خود بود. او همچنین، پرتغالی‌ها را به خرابی قلعه‌های خود در بسیاری از مناطق وادار کرد. تحمیل چنین شرایطی، سبب مختل شدن وضعیت اقتصادی پرتغالی‌ها و قدرتمند شدن حاکمان عمان و تسلط آنان در نواحی مجاور آن شد (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۷۷).

نتیجه‌گیری

نفوذ و سلطه پرتغالی‌ها بر سواحل خلیج فارس و دریای عمان و به‌ویژه جزیره هرمز، باعث انحصار تجارت در این نواحی توسط آنان، از میان رفتن تجارت آزاد و میل‌تاریستی شدن هرچه بیشتر خلیج فارس شد. این نفوذ و سلطه پرتغالی‌ها با همکاری نیروهای صفوی و انگلیسی در زمان شاه‌عباس پایان یافت. حاکم فارس بدون بررسی دقیقی از توان نیروهای بومی کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس و همچنین قدرت نیروی پرتغالی، به اتحاد با انگلیسی‌ها روی آورد. اگرچه انگلیسی‌ها در نبرد علیه پرتغالی‌ها و فتح مناطقی مانند قشم و جزیره هرمز شرکت داشتند، نقش و حضور آنان بسیار ناچیز و کم‌رنگ بود. منابع غربی، بدون توجه به روایات ایرانی، به‌ویژه روایات تاریخی منظوم، این حضور و نقش را به شکل مبالغه‌آمیزی توصیف کرده و کمترین نقش را برای ایرانیان، قائل شده‌اند. فقر منابع تاریخی درباره خلیج فارس در این مقطع تاریخی، سبب شده است تا بسیاری از مورخان ایرانی نیز تحلیل‌ها و روایات مورخان غربی را در این باره بازگو کنند؛ در حالی که نقش اصلی را در شکست پرتغالی‌ها، نیروهای عرب و غیرعرب بومی کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس ایفا کردند. به‌واقع می‌توان گفت که کیفیت، نقش و اثرگذاری نیروهای ایرانی در

«اگر در میان این طبقه کسی دزدی یا عملی خلاف شرع انجام داد و یا در محل انجام جرم کشته شد، حکام، معترض آنها نشوند. اگر مسلمان باشد، حکام در محل با حضور کنسول انگلیس او را مجازات کنند و چنان‌که فرنگی باشد، کنسول او را قصاص خواهد کرد» (نوابی، ۱۳۶۳: ۶۵). از این زمان به بعد بریتانیا به‌تدریج بر شاهراه تجاری خلیج فارس سلطه یافت و به‌ویژه بر جریان خروج پول نقد و مسکوکات از ایران افزود؛ امری که از دوره شاه‌عباس شروع و به‌تدریج زمینه‌ساز ضعف حکومت صفویه، به‌ویژه در زمینه امور نظامی در دوره پس از شاه‌عباس شد (اسدپور و اسکندری، ۱۳۹۸: ۳۷۳). نفوذ انگلیسی‌ها در ایران چنان بود که اگر در میان مسلمانان و انگلیسی‌ها در معاملات جزئی اختلافی روی می‌داد، می‌بایست آنها را نزد کنسول انگلستان می‌فرستادند (نوابی، ۱۳۶۰: ۶۹). همچنین در صورت فوت هر انگلیسی، کنسول انگلیس اموال او را ضبط می‌کرد و در صورت فوت، فرزندان آنها به کنسول انگلیس سپرده می‌شدند (نوابی، ۱۳۷۷: ۱۴۹)؛ به‌واقع این حضور اندک بریتانیا در شکست پرتغالی‌ها، راه را برای حضور هرچه بیشتر آنها در آینده خلیج فارس هموار کرد. پس از شکست پرتغالی‌ها، بندر گمبرون با عنوان بندرعباس، جایگزین جزیره هرمز در امر تجارت شد و حکومت صفویه بدون در نظر گرفتن زیرساخت‌ها و گروه‌هایی که سال‌ها در این بندر سرمایه‌گذاری کرده بودند، به بندرعباس رونق داد (اسدپور و اسکندری، ۱۳۹۸: ۳۷۳). همچنین باید توجه کرد که تصرف هرمز، سرآغازی برای از بین رفتن سلطه پرتغالی‌ها در دیگر مناطق خلیج فارس بود؛ چنان‌که سید بن خلیفه، حکمران عمان، مسقط را به مدت دو ماه محاصره کرد و موفق به تصرف آنجا شد و با بیرون‌راندن پرتغالی‌ها، شرایط سنگینی را بر

- العربیه للموسوعات.
۶. الهی، همایون (۱۳۷۱)، *خلیج فارس و مسائل آن*، تهران: نشر قومس.
۷. بهار، مهدی (۱۳۵۵)، *میراث خوار استعمار*، تهران: نشر امیرکبیر.
۸. تاورنیه، ژان باپتیست (۱۳۶۶)، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه ابوتراب نوری، تهران: نشر سنائی.
۹. ترکمان، اسکندریگ (۱۳۹۰)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، جلد ۲، به تصحیح فرید مرادی، تهران: نشر نگاه.
۱۰. جنابدی، میرزاییگ (۱۳۷۸)، *روضه الصفویه*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار یزدی.
۱۱. *جنگ نامه کشم و جرون نامه* (۱۳۸۴)، به تصحیح محمدباقر وثوقی و عبدالرسول خیراندیش، تهران: نشر میراث مکتوب.
۱۲. حافظنیا، محمدرضا (۱۳۷۱)، *خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز*، تهران: نشر سمت.
۱۳. حمیدسلیمان، محمد (۲۰۰۱)، *الغزوالبرتغالی لجنوب العربی و الخلیج (الفارسی) فی القتره ما بین ۱۵۰۷-۱۵۲۵ م*، امارات: مرکز زاید للتراث و التاريخ.
۱۴. خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۵۳)، *حبیب السیر*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: نشر خیام.
۱۵. راس، لردکین (۱۳۷۰)، *قرون عثمانی*، ترجمه پروانه ستاری، تهران: نشر کهکشان.
۱۶. رائین، اسماعیل (۱۳۵۶)، *دریانوردی ایرانیان*، تهران: انتشارات سازمان جاویدان.
۱۷. رمضان، عباس (۱۳۷۸)، *معاهدات تاریخی ایران*، تهران: نشر ترفند.
۱۸. روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷)، *احسن التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر بابک.

آزادسازی هرمز، بسیار بیشتر از نیروهای انگلیسی بود و این نیروها بودند که با اتکا به توان خود، سبب شکست پرتغالی‌ها در جزایری مانند قشم و هرمز شدند. هرچند همین حضور کم‌رنگ نیروهای انگلیسی در این نبردها، راه را برای ورود هرچه بیشتر آنان به شاهراه خلیج فارس هموار کرد؛ همچنین باعث انعقاد قراردادهایی از سوی حکومت صفوی با آنان شد که در این قراردادها و معافیت‌های واگذارشده به آنان، می‌توان کاپیتولاسیون را نیز مشاهده کرد. حکومت صفویه نیز با پایان‌دادن به حکومت حاکمان هرمز، زمینه‌ساز شورش‌ها و جدایی‌طلبی‌های مناطقی مانند عمان شد که پیش از آن تحت سلطه حاکمان هرمز بودند و صفویان می‌توانستند از طریق حاکمان هرمز، سلطه خود را بر این نواحی تحکیم بخشند.

منابع و مأخذ

۱) کتب فارسی و عربی

۱. اسدپور، حمید (۱۳۸۷)، *تاریخ اقتصادی و سیاسی خلیج فارس در عصر افشاریه و زندیه*، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
۲. اسدپور، حمید و اسکندری، حسین (۱۳۹۸)، *ارتش ایران در دوره صفوی*، تهران: نگارستان اندیشه.
۳. افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳)، *نقاوه‌الاثار*، تصحیح احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. اقبال، عباس (۱۳۲۸)، *مطالعاتی در باب بحرین، جزایر و سواحل خلیج فارس*، تهران: نشر مجلس شورای ملی.
۵. الخالدی، ع (۲۰۱۱)، *السلطنه الجبیره فی نجد و شرق الجزیره العربیه*، طبع الاولی، بیروت: الدار

۱۹. زکریا قاسم، جمال (۱۹۸۱)، *الاورضاع السياسيه فى الخليج ابان الغزو البرتغالى*، رأس الخيمه: مركز الدراسات والوثائق الديوان الاميرى.
۲۰. سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۵۳)، *مطلع السعدين و مجمع البحرين*، به اهتمام عبدالحسين نوایی، تهران: طهوری.
۲۱. سیوری، راجر (۱۳۷۴)، *ايران عصر صفوى*، ترجمه کامبیز عزیزى، تهران: نشر مرکز.
۲۲. شاردن، ژان (۱۳۴۵)، *سياحت‌نامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی، تهران: نشر امیرکبیر.
۲۳. شرلی، آنتونی *سفرنامه برادران شرلی* (۱۳۷۸)، ترجمه آوانس، به کوشش علی دهباشی، تهران: نشر به‌دید.
۲۴. شیرازی لاری، روح‌الله (۱۳۸۹)، *شرف‌نامه*، به تصحیح محمدباقر وثوقی، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۵. عبدالامیرامین (۱۳۷۰)، *منافع بریتانیا در خلیج فارس*، ترجمه علی رجبی یزدی، تهران: نشر امیرکبیر.
۲۶. عیسی‌امین (۱۹۹۶)، *تاریخ البرتغالیین فی الخلیج الفارسی*، بحرین: مؤسسه ایام الصحافه و الطباعه و النشر.
۲۷. فلسفی، نصرالله (۱۳۹۱)، *زندگانی شاه‌عباس اول*، جلد ۲، تهران: نشر نگاه.
۲۸. فلسفی، نصرالله (۱۳۴۲)، *سیاست خارجی ایران در دوره صفویه*، تهران: نشر کتب حبیبی.
۲۹. فلور، ویلم (۱۳۵۶)، *اولین سفرای ایران و هلند*، ترجمه ابوترابیان، تهران: نشر طهوری.
۳۰. فیگوئرا، دن‌گارسیداسیلوا (۱۳۶۳)، *سفرنامه فیگوئرا*، ترجمه محمد سعیدی، تهران: نشر نو.
۳۱. کاتبی، سید علی (۱۳۵۵)، *مرآت‌الممالک*، ترجمه محمود تفضلی، تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران.
۳۲. کلی، بی‌جی و سیوری، راجر (۱۳۷۷)، *خلیج فارس از دوره باستان تا پایان قرن هجدهم*، ترجمه حسن زنگنه، قم: نشر همسایه.
۳۳. لوریمر، ج ج (۱۹۹۲)، *دلیل الخلیج*، القسم الثانی، جزء اول، قطر: مکتبه الامیر دوله القطر.
۳۴. منجم یزدی، ملا جلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، *تاریخ عباسی*، تصحیح سیف‌الله وحیدنیا، تهران: نشر وحید.
۳۵. نظامی، غلامحسین (۱۳۸۳)، *نقش بصره و بنادر کرانه‌های خلیج فارس در روابط ایران و عثمانی*، بوشهر: نشر بوشهر.
۳۶. نوایی، عبدالحسین و غفاری، عباسقلی (۱۳۹۰)، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه*، تهران: نشر سمت.
۳۷. نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۰)، *اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۸*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۸. نوایی (۱۳۶۳)، *اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۳۹. نوایی (۱۳۷۷)، *روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه*، تهران: نشر سمت.
۴۰. وثوقی، محمدباقر (۱۳۹۰)، *تاریخ خلیج فارس و ممالک هم‌جوار*، تهران: نشر سمت.
۴۱. وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۰)، *تاریخ مهاجرت اقوام در خلیج فارس*، شیراز: دانشنامه فارس.
۴۲. وثوقی، محمدباقر و حبیبی، حسن (۱۳۸۷)، *بررسی تاریخی، سیاسی و اجتماعی اسناد بندرعباس*، تهران: بنیاد ایران‌شناسی.

۴۳. ویلسن، آرنولد (۱۳۶۶)، خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۴. هاوولی، دونالد (۱۳۷۷)، دریای پارس و سرزمین‌های متصل، ترجمه حسن زنگنه، قم: همسایه.

۲) مقالات

۴۵. اسدپور، حمید (۱۳۹۲) «جنبش ملی بنادر و جزایر خلیج فارس علیه اشغالگران پرتغالی»، تهران: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۷۹.
۴۶. جلالی، نادره (۱۳۸۷) «مسیونرهای مذهبی در ایران عصر صفوی»، مجموعه مقالات خلیج فارس، به کوشش محمدباقر وثوقی، تهران: مرکز تحقیقات توسعه علوم انسانی.
۴۷. قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۶۹) «اسناد فارسی، عربی و ترکی در آرشیو پرتغال در مورد هرمز و خلیج فارس»، مجموعه مقالات خلیج فارس، تهران: نشر وزارت امور خارجه.
۴۸. قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۴) «مسئله هرمز در روابط ایران و پرتغال»، مجله بررسی‌های تاریخی، ش ۵۴، صص ۱۶۹-۲۱۵.

۳) منابع انگلیسی

49. Aqil Kazem (2000) The United Araemirates, A.D 600 To The Present U.A.E, Dubai: Gulf Book Center.
50. Blow, Daivid (2009) *shahAbbas*, london.
51. Barbusa, Duarte (1866) *A Description of the coast Africa and Malbar*, translated by Henry and Stanley, London.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی